

Cum ar putea România sa piarda mult, deși a câștigat litigiul legat de Roșia Montana

Decizia instanței arbitrale (luata cu o majoritate de 2 la 1) în litigiul intentat statului român de compania canadiana ce a încercat sa dezvolte un proiect minier în zona Roșia Montana este, în mod evident, una foarte buna pentru România. Practic, nu va trebui sa se plateasca nimic din miliardele de dolari solicitate ca despagubiri de acea companie.

Chiar daca a câștigat procesul respectiv (și sunt șanse mari ca decizia sa fie menținuta în eventuala cale de atac, posibilitățile procedurale de a contesta o decizie arbitrala fiind foarte reduse), exista, totuși, riscul ca România sa piarda mult mai mult, per total, decât risca sa o faca în procesul în sine, daca nu se va poziționa pragmatic și echilibrat în anii care urmeaza.

Astfel, deja au aparut destule voci care pun sub semnul întrebării activitațiile miniere în general sau care cer sa nu se mai reînnoiasca diverse licențe miniere sau sa nu se acorde unele noi sau care solicita extinderea ariilor protejate în zone cu resurse etc.

Or, deși majoritatea vocilor respective sunt respectabile și mediul înconjurator este, clar, important, cred ca, pe ansamblu, concluziile care trebuie trase sunt mai degraba altele, fiind necesar sa fie avute în vedere cel puțin aspectele de mai jos.

(1) **În primul rând, daca ne uitam la mai toate țările dezvoltate care au avut sau au resurse, abordarea raționala timp de sute de ani a fost aceea de a facilita exploatarea lor.** Practic, de a folosi avantajul existenței unor astfel de resurse pentru dezvoltare și bunastare.

Nu este vorba doar de faptul ca, pâna sa înceapa sa foloseasca resursele subsolului, omenirea s-a zbatut în saracie, ci și de faptul ca într-o lume globalizata și în tensiune din ce în ce mai mare, în care concurezi cu alte țari și blocuri, cum este cazul în prezent, avantajele competitive conteaza.

Astfel de avantaje pot face diferența pe termen mediu și lung - de la autonomie strategica și importanța geopolitica pe diverse paliere, la mai multe venituri pentru infrastructura, educație, pensii sau mai puțină emigrație etc.

(2) Pot exista, desigur, situații deosebite în care alte considerente sa fie mai importante. Din punct de vedere logic, **situațiile în care sa se prefere sa nu se exploateze resursele ar trebui vazute însa ca excepții** (ce necesita

un standard ridicat de justificare).

(3) **Or, în România, s-a tins în ultimii 30 de ani sa se inverseze ordinea obișnuită a abordărilor de avut în vedere.** Deși unele zone cu resurse naturale încă în operare (în special, carbune) continua să fie utilizate fără cine știe ce probleme, resuscitarea zonelor cu diverse alte resurse abandonate la un moment dat în trecut sau lansarea unor proiecte miniere noi - pur și simplu nu prea s-au întâmplat.

În majoritatea situațiilor nu a fost vorba de lipsa de interes investițional. Doar că, fără să fie asumată explicit vreo anumită poziționare constantă guvernamentală, mai toate încercările de a dezvolta activități miniere noi în România au eșuat în cele din urmă în diverse instanțe judecătorești sau rămân la stadii incipiente, legat, în principal, de motive procedurale.

(4) **O prima cauză a ținut, probabil, de punctul de plecare din 1989.** Pentru că statul nu mai avea bani pentru investiții noi majore, precum cele implicate de proiecte miniere, iar eventuale investiții din străinătate în resurse erau percepute, parțial, ca o reflectare a unei pierderi de suveranitate, unii decidenți au tins spre o amânare a subiectului sau o tolerare fără vreo sprijinire efectivă. Partea de influență sovietică a promovat aceeași idee, doar că din motive foarte diferite. Pentru că sovieticii nu aveau bani de investit în activități miniere în România, dar nici nu doreau vreo dezvoltare a lor cu capital occidental, au manipulat local pe unde au putut tot în sensul nefolosirii resurselor.

Un alt aspect de punct de plecare a derivat din abuzurile comunismului cu privire la proprietatea privată. Acestea au generat după 1989 nu doar presiunea naturală pentru restituiri în natură, ci și o presiune mai largă spre evitarea oricărei intruziuni a statului în proprietatea privată indiferent de motiv. Pentru mulți ani de zile devenea dificil atât politic, cât și juridic, să se asume exproprieri pentru proiecte investiționale, aspecte cu o probabilitate mult mai mare să fie relevante pentru proiecte miniere decât pentru alte proiecte.

(5) **O alta cauză, legată parțial de cea de mai sus, a ținut de manipularea extinsă în jurul sloganului «*nu ne vindem țara*».** Acesta a fost promovat inițial de unele segmente de elite de facto pentru a manipula populația în direcția sprijinirii abordării de închidere a țării față de capitalul exterior din primii 6 ani de după Revoluție pentru a facilita acapararea pe tacute, și fără concurență (mult subevaluat), a unor active și resurse diverse de către o parte din noii capitaliști români.

Sloganul respectiv a ajuns gradual să limiteze clasa politică și efectiv, nu doar declarativ. Este și în prezent speculat **excesiv** pe un spectru larg - de la adversari/concurenți ai României care doresc cât mai puține investiții la noi, la segmente de populație și de funcționari publici care vad suspicios mai orice investiție din afara României în resurse pe ideea că »sigur o să ne cumpere străinii pe nimic«.

Nu este de ignorat nici efectul interpretării distorsionate a unor mesaje precum »țara nu este a voastră, ci a urmașilor voștri și a urmașilor urmașilor voștri«.

(6) **O a treia cauză importantă a fost reprezentată de mineriade.** Șocul creat de acestea la nivelul partidelor de dreapta și societății civile, precum și rolul lui Ion Iliescu & company în organizarea lor, pe partea de stânga, au generat mulți ani (și în contextul oprobriului internațional) o rezerva pe mai toată linia politică și civică cu privire la potențarea industriei miniere în România.

Pierderile financiare ale multor proiecte miniere în noul context global de atunci au generat ocazia potrivită pentru abordarea ambelor probleme - reducerea subvențiilor și slăbirea semnificativă a mișcărilor sindicale din minerit. Costurile mari asumate cu programele de restructurări au fost văzute ca meritând, pe ansamblu, din ambele perspective.

O consecința indirectă, dar importantă, a mineriadelor a fost, astfel, aceea de a face ani de-a rândul fondul general și mai puțin propice pentru sprijinirea proactivă de către stat a vreunor noi proiecte miniere.

(7) **O a patra cauza a ținut de aderarea la Uniunea Europeană.** Deși aderarea la UE este, de departe, una dintre cele mai mari realizări ale României, mineritul a fost unul dintre puținele sectoare care, clar, au avut de pierdut din aceasta.

De exemplu, numeroasele reguli noi au necesitat autorităților publice ani de zile pentru „digerare”, ceea ce, cuplat cu reticența tradițională de asumare în lipsa unui ordin de la decidentul politic, a îngreunat în sine aprobarea mai oricărui proiect complex.

De asemenea, Uniunea Europeană era, deja, în plin proces de externalizare a multor furnizori, fiind blocul care a abordat cel mai mult lucrurile din punct de vedere politic ca și cum „sfârșitul istoriei” anunțat după încetarea Războiului Rece chiar venise.

Aici, merita menționat că atât „colectivizarea” deciziilor, cât și delegarea unor decizii, tind, în general, să aibă un efect de deresponsabilizare și de subapreciere a riscurilor.

Așa cum o parte din elitele de facto de la noi au renunțat să mai analizeze destule aspecte autonome după aderare, mulțumite că au urcat pe vaporul european, și la nivelul UE, delegarea securității militare către Statele Unite a făcut mult mai facilă asumarea politică și a altor tipuri de dependențe externe.

Considerând că nu mai erau riscuri notabile de afectare a circuitelor de aprovizionare din afara UE sau de perturbare geopolitică, UE a ajuns ca – în pragul războiului din Ucraina – să consume aproximativ 25-30% din metalele și mineralele extrase din lume, dar să acopere doar aproximativ 3-4% în intern.

Războiul respectiv și conștientizarea necesarului de resurse minerale pentru tranziția energetică au dus însă la o ajustare de direcție în ultima perioadă, după cum vom discuta mai mult la un alt punct mai jos.

(8) **O a cincea cauza a ținut de evoluțiile culturale în țările UE – unele naturale și necesare - altele manipulate.** Creșterea confortului favorizează, în general, o preocupare mai mare pentru conservarea a ceea ce se vede în jur în natură, aspect, clar, pozitiv, dar, ca mai orice în viață – până la un punct.

De asemenea, pentru că puterea de cumpărare generală a crescut mult în UE, dar doar un procent redus de populație (aproximativ 17%) a mai rămas implicată direct în producție, din ce în ce mai mulți oameni au tins să perceapă bunurile din jur ca fiind la îndemână, simplu de procurat și ușor de înlocuit.

Este mult mai greu de făcut legătura între mașini, calculatoare, telefoane sau case și miile de mine în operare la nivel global și circuitele logistice complexe care permit extragerea materiilor prime necesare acestora și aducerea lor la fabricile care, mai departe, aprovizionează cu produse finite, prin distribuitori, mall-uri, depozite etc.

Pentru că protejarea mediului este și văzută favorabil de mai orice om normal și s-au putut procura resursele destul de ieftin din alte țări din lume, iar minerii alimentaseră mișcări sindicale puternice, s-a tins și politic spre evoluții defavorabile mineritului.

Cele de mai sus au fost speculate de războaiele culturale pentru promovarea unor zone din ce în ce mai mari de exagerări și dezechilibre. Țări precum Rusia, de exemplu, au integrat de peste 50 de ani în acțiunea externă sprijinirea segmentelor mai radicale din zona politicilor verzi, fiind direct interesate de dependențe cât mai mari de surse de energie și de materii prime externe la nivelul Uniunii Europene, și nu numai¹.

Aceasta nu înseamnă, desigur, ca nu ar fi numeroși poluatori fara nicio jena sau ca marea majoritate a mișcărilor ecologiste nu ar fi sincere sau nu ar avea un rol pozitiv sau nu ar fi necesare, dar trebuie înțeles și ca, de la un punct încolo, unele poziții ajung pur și simplu sa serveasca mult mai mult adversarilor Uniunii Europene și devin deconectate de echilibrul necesar pentru pastrarea competitivității.

Mai trebuie conștientizat și faptul ca daca nu se folosesc resursele din UE, dar se consuma aproximativ 25-30% din resursele obținute din proiecte miniere din afara UE, nu prea se protejeaza niciun mediu - daca avem în vedere ansamblul planetei. Dimpotriva, este facilitat un minerit cu mult mai puțina grija pentru mediu, doar ca pe alte continente, fiind generate, totodata, volume mari de transportat pe distanțe mai lungi.ⁱⁱ

În orice caz, daca UE nu ramâne competitivă global, nici politicile vizând protecția mediului nu vor putea ramâne sustenabile pe termen mediu. Un echilibru mai bun este important pentru succesul ambelor paliere.

(9) O a șasea cauza a ținut - pe fondul de mai sus - de cadrul instituțional și legislativ din România relevant pentru minerit. Proiectele miniere implica în mai orice țara cât de cât moderna un numar mare de diverse autorizații și avize. Acesta nu este un aspect excesiv în sine, dar am avut ocazia sa lucrez pe proiecte miniere, inclusiv recent, și cred ca merita sa fie cunoscute mai bine câteva aspecte.

(a) Unul este acela ca nu exista vreo coordonare oficiala în România cu privire la implementarea proiectelor miniere.

De exemplu, licența de exploatare miniera nu ofera, de fapt, vreo garanție ca poți și exploata efectiv perimetrul la care se refera.

Deși resursele **subsolului** fac parte din domeniul public al statului și licența respectiva îți da dreptul sa le exploatezi, ca sa ajungi la ele trebuie sa treci prin ... sol. Or, acesta poate fi deținut de sute sau mii de proprietari privați. Daca ai nevoie de suprafețe mai mari pentru a accesa resursele respective, ceea ce, de regula, este cazul, trebuie, așadar, sa încerci sa cumperi sau sa dobândești un alt fel de drept de acces prin negocieri cu foarte multe persoane fizice. Posibilitățile actuale de expropriere sunt limitate sau nu sunt folosite din motive politice și, parțial, juridice.

Probabil nu va surprinde faptul ca, atunci când se afla de o eventuala intenție de a dezvolta un proiect minier, mulți proprietari din zona cresc semnificativ prețurile sau cumpara porțiuni noi care le par bine plasate pentru a negocia cât mai sus etc.

Au fost și destule situații în care s-a început plantarea de copaci și construcția a tot felul de bojdeuci în zonele relevante pentru a beneficia de diverse despagubiri calibrate mai puțin inspirat de unii investitori în astfel de proiecte.

De asemenea, la nivel instituțional, nu exista vreun organism în România care sa sprijine coordonat obținerea de investitorii în proiecte complexe a autorizațiilor necesare. Desigur, ideea nu este aceea de preluare de catre stat a responsabilității avizării, dar nu este eficient nici sa lași un investitor sa interacționeze, practic, de multe ori separat, cu zeci și zeci de autorități emitente, fara vreo presiune formala asupra acestora spre limitarea problemelor rezultate din insuficienta corelare a proceselor de autorizare.

(b) Nu exista nici claritate legislativa cu privire la unele aspecte ce trebuie acoperite prin documentațiile tehnice, iar autoritățile, de multe ori, nu raspund la solicitari de clarificari decât prin indicarea prevederilor legale a caror clarificare, de fapt, se solicitase. Nici nivelul de acces cu privire la unele tipuri de date nu pare bine calibrat în prezent din perspectiva unui investitor bine intenționat și care trebuie sa ia decizii informate. Este foarte posibil ca unele state concurente sa știe mult mai multe despre datele respective decât ce poate accesa în

timp util un investitor la noi.

(c) Sancțiunile în caz de greșeli în procesul vast și complex de autorizare sunt, de obicei, foarte mari, chiar dacă problema este una lipsită de substanță în sine sau ar putea fi remediata destul de ușor dacă s-ar acorda un termen pentru aceasta.

De cele mai multe ori, legislația implica anularea, pur și simplu, a autorizației sau avizului relevante, necesitând reluarea întregului proces nu doar cu privire la acea autorizație sau acel aviz, ci a tuturor actelor adoptate între timp în legătura cu actul respectiv.

Deși, pentru juriști, o astfel de consecință are sens teoretic – printre regulile de drept clasice fiind acelea ca dacă un act administrativ nu respecta întocmai o cerință formală este potențial afectat de nulitate și ce este nul nu poate produce efecte, din punct de vedere practic este pur și simplu stupid și disproporționat în cazul unor proiecte de investiții de o asemenea complexitate.

Au fost deja destule cazuri în România în care anularea unui act în instanța a anihilat ce se facuse ani de zile între timp cu privire la multe alte autorizații, avize și permise.

În plus, o serie de prevederi blochează avize până la soluționarea unor litigii, chiar dacă acestea sunt demarate artificial, putând genera întârzieri de ani de zile etc.

(d) Legat de punctul de mai sus, există organizații neguvernamentale care ataca sistematic aproape orice act administrativ mai important emis cu privire la proiecte miniere noi.

Deși sunt convins că cel puțin o parte dintre ONG-urile respective doresc sincer să conserve mediul și peisajul și pot exista, desigur, și acte care „sa merite” ca substanța să fie atacate, este o abordare pe ansamblu pur și simplu divergentă de ideea ca emiterea unei licențe de exploatare a unor resurse reflectă o decizie a unui stat de a exploata acele resurse.

Este o abordare necorelată și cu ideea de echilibru, fiind în multe cazuri evident că nu substanța efectivă a unui act administrativ contează, ci că, oricum s-ar implementa un proiect minier pe fond, nu ar fi suficient, dorindu-se pur și simplu împiedicarea oricărei activități miniere și folosirea oricărui pretext pentru aceasta.

Același dezechilibru este indicat și de abordarea unor ONG-uri de a cumpara mici suprafețe de teren în mijlocul unor perimetre miniere. Sau de schimbarea domiciliului sau obținerea de vize de flotant în zone miniere de unii reprezentanți pentru a sugera că un procent mai mare de localnici ar fi contra ideii unor activități miniere acolo (mai ales în contextul în care, de multe ori, zeci de procente din tinerii acelor zone au luat deja calea străinătății tocmai din cauza lipsei unor oportunități locale de locuri de muncă bune).

(e) O companie care vrea să dezvolte o mină este penalizată la fel și în cazurile în care greșeala nu-i este imputabilă în vreun fel ca atare. De exemplu, dacă un funcționar public scrie eronat o informație sau dacă consultarea transfrontalieră (dacă este cazul) nu este organizată foarte atent de autorități sau dacă serverul pe care era afișat un document pentru consultări are unele întreruperi tehnice etc, poate surveni riscul pentru o companie minieră de a trebui să o ia de la capăt.

Or, proiectele complexe, precum cele miniere, au nevoie de atât de multe autorizații, avize și alte formalități încât probabilitatea unor greșeli la un moment dat, cu ocazia emiterii unui act administrativ, devine ridicată, greșeli speculate în instanța.

Pe fondul de mai sus, România a ajuns să aibă un grad redus de folosire a resurselor subsolului, dar un procent din

teritoriu alocat protecției de tip Natura 2000 sau Emerald semnificativ mai mare (aprox 23% în prezent) decât majoritatea celorlalte țări europene, inclusiv Belgia, Olanda, Franța, Germania, Suedia, Danemarca, Italia, Polonia, Ungaria, Cehia etc. E adevărat, ca unele dintre celelalte țări respective au procente superioare alocate altor regimuri de protecție, dar, de regula, la un nivel de exigență mai redus decât Natura 2000), iar țări recunoscute pentru protecția mediului, precum țările scandinave din UE, au semnificativ mai puțin, în total, chiar și așa.ⁱⁱⁱ

(10) În contextul războiului din Ucraina, dar și al avansării tranziției energetice, Uniunea Europeană a realizat în ultimii doi ani ca pe mai toate planurile necesare succesului neutralității climatice, nivelurile actuale de dependență externă sunt potențial mult mai mari decât cele față de Rusia pe combustibili fosili și ca abordarea anterioară nu este sustenabilă economic și competitiv, fiind necesar un nou echilibru.

Regulamentul privind materiile prime critice adoptat luna aceasta de UE este unul din actele care reflectă îngrijorarea respectivă. Prin el se urmărește garantarea aprovizionării industriei europene cu materii prime critice și reducerea în mod semnificativ a dependenței UE de importurile provenind de la furnizori dintr-o singură țară.

Din cele 34 de materii prime identificate^{iv} ca fiind critice, a fost creată o listă de materii prime strategice – practic, cele pentru care se preconizează ca vor crește nevoile exponențial și care au cerințe de producție complexe și, prin urmare, se confruntă cu un risc mai mare de probleme de aprovizionare.

Pentru a reduce dependența de țări terțe pe partea de materii prime critice, UE a stabilit, ca obiective: (i) cel puțin 10% din consumul anual al UE să provină din extracția în UE, (ii) cel puțin 40% din consumul anual al UE să provină din prelucrarea în UE, (iii) cel puțin 25% din consumul anual al UE să provină din reciclare în UE și (iv) cel mult 65% din consumul anual al Uniunii pentru fiecare materie primă strategică, în orice etapă relevantă a prelucrării, să provină dintr-o singură țară terță.^v

De asemenea, actul normativ respectiv urmărește reducerea timpului necesar emiterii autorizațiilor de exploatare, permite statelor membre (și Comisiei) să recunoască statutul strategic al unui proiect, solicite statelor membre să dezvolte planuri naționale de explorare etc.

Desigur, trebuie atenție la riscul de a se merge prea departe în direcția cealaltă, dar un nou echilibru pragmatic este necesar, de vreme ce alte blocuri concurente înregistrează progrese însemnate pe paliere întregi ale tranziției energetice, dar dezvoltă și 2 centrale mari pe carbune pe saptamâna.^{vi}

Noul context face mult mai vizibilă nevoia unei alte abordări și pentru România. Abordarea din ultimii 30 de ani de neprijinire efectivă a oportunităților din minerit a dus deja la pierderi mari.

Trebuie înțeles ca - deși este adevărat ca nu se poate face minerit fără unele efecte negative asupra mediului arealului aceluși proiect minier (de aceea, fiind cerințe pentru investitori de compensare în diverse moduri) – și lipsa unui proiect minier are costuri potențial mult mai mari.

O parte din cele peste 4 milioane de români care au plecat în străinătate din lipsa de oportunități locale, segmentele mai mari de populație subvenționate, ocaziile pierdute de a dezvolta sau sprijini productivitatea unor ramuri industriale, nivelul mai scăzut de activitate pe lanțuri întregi logistice, resursele bugetare mai mici pentru investiții, formare sau programe sociale etc – reprezintă astfel de costuri.

Pierderile nu au fost, deci, doar financiare directe, ci și sociale, demografice, precum și, din perspectiva mai largă, de dezvoltare a multor comunități locale și a nivelului național.

Deși sunt și zone care pot trai cât de cât din turism, pe ansamblu, numărul beneficiarilor și nivelul de dezvoltare

sunt, de regula, mult sub potențialul în cazul folosirii resurselor subsolului.

Practic, ar trebui mutat accentul de la a nu face minerit - la cum trebuie facut repede (daca resursele subsolului justifica asta), dar cu respectarea unor standarde de mediu solide și cu beneficii clar mai mari pe ansamblu.

Decizia instanței arbitrale în litigiul legat de Roșia Montana generează o presiune suplimentară în acest sens asupra României față de alte țări. România are, astfel, interesul să arate că se poate, de fapt, investi cu succes în proiecte miniere la noi, mai ales că tranziția energetică generează oportunități și nevoi în acest sens în întreaga lume.

A pierde încă 30 de ani pe acest subiect ar fi foarte pagubos și din perspectiva mai largă a structurii cheltuielilor bugetare ale României, a scadențelor în termeni de demografie, a nivelului mediu de formare profesională, a tendințelor pe partea de fonduri europene, precum și a noului context global.

În orice caz, **implementarea** investițiilor complexe (nu doar în minerit) merita, cred, cu caracter mai general o abordare mult mai coordonată la nivelul țării și o astfel de coordonare ar trebui să implice ca România:

- (a) Să urmărească mecanisme rapide și echilibrate de deblocare a punctelor nodale legislative care întârzie sau afectează disproporționat proiectele complexe.
- (b) Să fie mult mai atentă la momentul adoptării unor reguli și standarde la nivel european (a trecut vremea în care abordarea „zicem ca ei și facem ca noi” mergea ușor);
- (c) Odată un act adoptat la nivel european, să folosească sistematic posibilitățile de flexibilitate de calendar și reguli oferite de actul respectiv pentru a nu fi dezavantajată prematur față de alte state europene;
- (d) Să țină cont atunci când alege perimetrul exact și gradul de protecție pentru o zonă nouă în viitor de perimetrele cu resurse naturale sau alte oportunități investiționale importante (la noi este cam invers în prezent);
- (e) Să fie foarte atentă la dinamica internațională actuală legată de atragerea de investiții, raportat la propriile atitudini și slăbiciuni.

Până la urmă, este vorba de a se încerca folosirea cât mai rapid și eficient a ceea ce este, dar cu atenție la ce se câștigă și la ce standarde trebuie respectate, într-un context de concurență globală accelerată.

i. Aspect și cu un efect parțial de bumerang, odată cu deciziile UE de accelerare prin sprijin financiar a tranziției verzi, decizii care au contat probabil în abordarea Rusiei de a încerca să negocieze acum, cât înca este o nevoie semnificativă în lume de exporturile sale enorme de hidrocarburi.

ii. <https://source.benchmarkminerals.com/article/more-than-300-new-mines-required-to-meet-battery-demand-by-2035>

ii. <https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/terrestrial-protected-areas-in-europe>

iv. Aluminium/Bauxite/alumina, Coking Coal, Lithium, Phosphorus, Antimony, Feldspar, Light rare earth elements*, Scandium, Arsenic, Fluorspar, Magnesium, Silicon metal, Baryte, Gallium, Manganese, Strontium, Beryllium, Germanium, Natural Graphite, Tantalum, Bismuth, Hafnium, Niobium, Titanium metal, Boron, Helium, Platinum group metals, Tungsten, Cobalt, Heavy rare earth elements*, Phosphate Rock, Vanadium, Copper, Nickel.

v. <https://www.consilium.europa.eu/ro/infographics/critical-raw-materials/>. A se vedea și https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials/critical-raw-materials-act_en, <https://www.iea.org/commentaries/why-the-european-union-needs-bold-and-broad-strategies-for-critical-minerals>, și <https://www.politico.eu/article/europes-green-dilemma-mining-key-minerals-without-destroying-nature/>

vi. <https://energyandcleanair.org/publication/china-permits-two-new-coal-power-plants-per-week-in-2022/>. A se vedea și <https://www.reuters.com/business/energy/chinas-new-coal-plants-set-become-costly-second-fiddle-renewables-2023-03-22/>